

محسن نظرزاده زارع^۱

مقدمه

برنامه درسی آموزش عالی طرح و برنامه‌ای علمی محسوب می‌شود که مقصودش رشد و پرورش دانشجویان در سطح آکادمیک است (نوروززاده و فتحی و اجارگاہ، ۱۳۸۷: ۸۲). لذا برنامه درسی آموزش عالی به‌عنوان یکی از عناصر مهم نظام آموزش عالی به شمار می‌رود که نقش بسزایی در راستای تحقق رسالت‌های یک نظام آموزش عالی در هر دو جنبه کمی و کیفی ایفا می‌کند (بینش و همکاران، ۱۳۹۵؛ ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۸).

از سوی دیگر، دانشگاه‌ها به‌عنوان یک سیستم باز در معرض فشارها و تأثیرات نیروهای مختلف بیرونی قرار دارند. این امر با توجه به اهمیت دانشگاه‌ها برای جامعه و همچنین این واقعیت که مؤسسات آموزش عالی منابع مالی خود را از منابع خارجی مانند دولت، دانشجویان و خانواده‌های آنها و اهدا کنندگان دریافت می‌کنند، تعجب آور نیست (آلتباخ^۲، ۲۰۱۴). از این رو برنامه درسی به‌عنوان بخشی از سیستم دانشگاه متأثر از تغییر و تحولات درونی و بیرونی خود است، بنابراین می‌بایست متناسب با آن‌ها مورد تدوین، تغییر و نوآوری قرار گیرد. به نحوی که امروزه شاهد تغییرات چشمگیری در انتظارات برنامه درسی آموزش عالی در سراسر جهان و در راستای کمک به رفع فوری نیازها و چالش‌های موجود هستیم. به همین دلیل و در پاسخ به رفع چالش‌ها و نیازهای موجود، تدوین برنامه درسی به‌عنوان یک فرایند کلیدی برای توسعه دهندگان آموزشی در نظام‌های آموزش عالی در نظر گرفته می‌شود (پریمرز و الکساندر^۳، ۲۰۱۳).

به اعتقاد اغلب صاحب‌نظران تغییر و تحول در هر نظام آموزش عالی و متعاقب آن در هر دانشگاهی، نیازمند توجه به تغییر در برنامه درسی به‌عنوان یکی از کلیدی‌ترین عوامل برای ایجاد تغییر، تحول و نوآوری در هر نظام آموزشی محسوب می‌شود (خسروی، ۱۳۹۷). مسلماً این تغییر و نوآوری نمی‌تواند بدون درک عمیق نسبت به برنامه درسی صورت پذیرد، و درک یک برنامه درسی نیازمند بررسی عناصر مختلف آن است. لذا برای درک اینکه چرا و چگونه یک برنامه درسی خاص سازماندهی می‌شود نیاز به در نظر گرفتن زمینه‌هایی است که برنامه درسی در آن ایجاد و اجرا و همچنین

^۱ استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه ملایر، پست الکترونیک: Nazarzadezare@malayeru.ac.ir

^۲ Altbach

^۳ Primrose and Alexander

شناخت عواملی است که بر آن تأثیر می‌گذارد (اونیل^۱، ۲۰۱۵: ۱۳). بر این اساس بدون شناخت و آگاهی نسبت به عوامل مؤثر بر برنامه‌های درسی آموزش عالی تدوین، تغییر و نوآوری در برنامه‌های درسی آموزش عالی نتیجه بخش نخواهد بود. از این رو، باید با عوامل مؤثر بر برنامه درسی آموزش عالی آشنا شده تا از این طریق به تدوین، تغییر و نوآوری و ارتقا کیفیت آنها در نظام آموزش عالی کمک کرد.

عوامل مؤثر بر برنامه درسی آموزش عالی

در راستای شناخت بیشتر عوامل مؤثر بر برنامه درسی آموزش عالی لازم است که به بررسی دیدگاه برخی از صاحب‌نظران پیرامون هر یک از عوامل مؤثر بر تدوین برنامه درسی آموزش عالی بپردازیم.

اونیل (۲۰۱۵) معتقد است که برنامه درسی آموزش عالی تحت تأثیر محیط فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی قرار می‌گیرد و در این بین، محیط اقتصادی تا حد زیادی بر ماهیت برنامه درسی آموزش عالی تأثیر گذار است (۱۳). پریمرز و الکساندر^۲ (۲۰۱۳)، در تحقیقات خود دریافتند که تدوین برنامه درسی در آموزش عالی تحت تأثیر عواملی از قبیل، پیشرفت فناوری، پاسخ به نیاز دانشجویان، ایدئولوژی سیاسی، علائق گروه‌های خاص، انتظارات جامعه، پاسخگویی به نیازهای صنعتی و تجاری، تأثیرات بین‌المللی، قدرت، سبک تدوین برنامه درسی و جهانی شدن قرار می‌گیرد.

- **پیشرفت فناوری:** در تدوین برنامه درسی آموزش عالی می‌بایست به پیشرفت‌های فناوری توجه شود، و به نوعی برنامه درسی آموزش عالی باید این پیشرفت‌ها را در خود جای دهد.
- **پاسخ به نیاز دانشجویان:** برنامه درسی آموزش عالی می‌بایست پاسخگوی نیازهای یادگیرندگان و جامعه باشد؛ چرا که دانشجویان به عنوان بازار هدف مؤسسات آموزش عالی به شمار می‌روند.
- **ایدئولوژی سیاسی:** برنامه درسی در سطح آموزش عمومی و عالی در هر کشوری توسط ایدئولوژی سیاسی هدایت می‌شود، بنابراین موضع عقیدتی و سیاسی یک کشور در طراحی برنامه درسی آموزش عالی آن تأثیر گذار است.
- **علائق گروه‌های خاص:** سازمان‌هایی مانند نهادهای مذهبی، سازمان‌های غیر دولتی، سازمان‌های حرفه‌ای و اتحادیه‌های صنفی به موضوع آموزش علاقه‌مند هستند. لذا این سازمان‌ها و نهادها، سیاست‌هایی را با هدف ارتقاء کیفیت محتوای برنامه درسی آموزش عالی و اجرای برنامه بر اساس ایدئولوژی‌های خود دنبال می‌کنند.

¹ O'neill

² Primrose and Alexander

- **انتظارات جامعه:** هنگام تدوین برنامه درسی آموزش عالی، انتظارات خاص جامعه و اهدافی که دنبال می‌کند و اینکه محصول مورد انتظار جامعه از سیستم آموزش عالی چگونه باید باشد، می‌بایست مورد توجه قرار گیرد.
  - **قدرت:** بدنه حاکم بر یک کشور، مسئولیت اخلاقی در تعیین محتوا و اهداف آموزشی در سطوح آموزشی یک کشور را به عهده دارد.
  - **تأثیر بین‌المللی:** عضویت در سازمان‌های مختلف بین‌المللی مانند: یونسکو، یونیسف و غیره در اصلاح برنامه درسی آموزش عالی مؤثر است.
  - **سبک تدوین برنامه درسی:** تدوین برنامه درسی آموزش عالی یک فرایند مشارکتی است که در آن کلیه ذی‌نفعان کلیدی درگیر هستند.
  - **پاسخگویی به نیاز صنعتی و تجاری:** پاسخ به نیازهای بخش صنعتی و تجاری به عنوان یکی از عوامل اصلی تعیین‌کننده برنامه درسی آموزش عالی مطرح است.
  - **جهانی شدن:** در سال‌های اخیر نظام‌های آموزش عالی در بسیاری از کشورها در پاسخ به جهانی شدن دستخوش اصلاحات اساسی از جمله در برنامه‌های درسی خود شده‌اند.
- لاتوکا و استارک^۱ در ویرایش اصلاح شده کتاب خود در سال ۲۰۰۹، بر این باور بودند که در بستر اجتماعی-فرهنگی دو زیرمجموعه اثرگذار بر برنامه درسی آموزش عالی شامل: ۱. عوامل بیرونی مؤسسه یا دانشگاه (از قبیل کارفرمایان و آژانس‌های اعتباربخشی) و ۲. عوامل درونی دانشگاه، دانشکده یا مؤسسه ارائه‌دهنده آموزش هستند. آنها عوامل درونی را به دو عامل سطح نهادی^۲ (به عنوان نمونه، مأموریت، منابع، رهبری و حکمرانی) و سطح واحد^۳ (از قبیل، اهداف برنامه، باورهای اعضای هیأت علمی، ارتباط با سایر برنامه‌ها یا ویژگی‌های دانشجویان) تقسیم بندی کردند. آنها معتقدند که قدرت و تأثیر هر یک از عوامل درونی و بیرونی بسته به نوع دوره، برنامه و یا مؤسسه متفاوت است (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۶). با توجه به اینکه کاملترین دیدگاه در بین دیدگاه‌های صاحب‌نظران مختلف پیرامون عوامل مؤثر بر برنامه درسی آموزش عالی، دیدگاه لاتوکا و استارک است، لذا در ادامه به تفصیل پیرامون هر یک از عوامل مطرح شده از سوی این دو صاحب‌نظر پرداخته‌ایم.

¹ Lattuca & Stark

² Institutional level

³ Unit level

• عوامل بیرونی

نهادهای و برنامه‌های درسی در خدمت نیازهای اجتماعی هستند و با تحول نیازهای ملی، فرهنگی و سایر نیازها تغییر می‌کنند. لذا عوامل مختلف فرهنگی - اجتماعی بر برنامه‌های آموزشی تأثیرگذارند. بر این اساس، عوامل بیرونی اصطلاحی است برای اشاره به عواملی از قبیل فشارهای بازار، روندهای اجتماعی، سیاست‌ها و اقدامات دولت و انجمن‌های رشته‌ای، که در خارج از مؤسسات و دانشگاه‌ها وجود دارد. لذا برنامه‌های آموزشی عالی تحت تأثیر عواملی از قبیل انجمن‌های رشته‌ای (برای مثال، انجمن ارتباطات ملی، انجمن شیمی آمریکا)، رسانه‌ها (به عنوان مثال، شماره رتبه بندی سالانه کالج‌ها و دانشگاه‌ها در یواس نیوز و ورلد ریپورت^۱)، آژانس‌های تأمین مالی که از اصلاح برنامه‌های درسی و آموزشی پشتیبانی می‌کنند (به عنوان مثال، بنیاد ملی علوم) و آژانس‌های معتبر منطقه‌ای و تخصصی که به طور فزاینده‌ای بر فعالیت خاص ارزیابی نتایج یادگیری دانشجویان متمرکز شده‌اند، قرار می‌گیرند. علاوه بر این، گروه‌های خارجی مانند کارفرمایان، تأثیرات مستقیم و قوی بر برنامه‌های درسی دانشگاهی در دانشگاه‌ها و مؤسسات انتفاعی و حتی برخی از رشته‌های حرفه‌ای (به عنوان مثال حسابداری) می‌گذارند. همچنین برنامه‌های دانشگاهی ممکن است تحت تأثیر برخی از مضامین از جمله بین‌المللی شدن، تعامل مدنی و میان‌رشته‌ای قرار گیرند. بنابراین در توسعه برنامه‌های درسی دانشگاهی شناسایی عوامل بیرونی که ممکن است برنامه‌های درسی نسبت به آن حساس باشد، لازم و ضروری است (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۱۲). در مجموع عوامل بیرونی که تأثیر بسیار زیادی بر برنامه‌های آموزشی عالی دارند عبارتند از:

- **فشارهای بازار کار دانش‌آموختگان:** نیرویی که از سوی بازار کار دانش‌آموختگان دانشگاهی در حوزه عرضه و تقاضا ایجاد می‌شود.
- **روندهای اجتماعی:** جریان‌های اجتماعی از قبیل بین‌المللی شدن، تعاملات مدنی و... که در جامعه و نظام آموزشی عالی اتفاق می‌افتند.
- **سیاست‌ها و اقدامات دولت‌ها:** سیاست‌ها و اقدامات دولت‌ها در آموزش و برنامه‌های دانشگاهی همیشه اثرگذار بوده است. در برخی مواقع اولویت‌بندی سیاست‌ها و اقدامات دولت‌ها به صورت دوره‌ای تغییر می‌کند. مثلاً ممکن است در یک دوره خاص، سیاست دولت حمایت از توسعه برنامه‌های شغلی در برنامه‌های دانشگاهی از طریق تخصیص بودجه باشد (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۳۰۳).
- **انجمن‌های رشته‌ای:** انجمن‌های علمی هر رشته از اهمیت کلیدی در جامعه‌شناسی علمی برخوردار بوده؛ لذا ایجاد این انجمن‌ها و کمک به رشد آن‌ها می‌تواند به رشد و توسعه هر چه بهتر رشته‌های جدید کمک کند.
- **انجمن‌های حرفه‌ای و اعتبارسنجی:** تغییر در محتوای برنامه‌های درسی دانشگاهی گاهی از طریق انجمن‌های حرفه‌ای و آژانس‌های اعتبارسنجی اتفاق می‌افتد (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۱۲۹).

¹ US News & World Report

- **کارفرمایان:** کنراد و پرات^۱ (۱۹۸۳) به نقل از لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹ معتقدند برنامه‌ریزی یک فرایند خطی نیست. لذا آنها بر اهمیت توجه به ذی‌نفعان خارجی برنامه‌های درسی دانشگاهی از جمله کارفرمایان در تصمیم‌گیری پیرامون برنامه‌های درسی دانشگاهی اذعان داشتند.
- **میان رشته‌ای‌ها:** رشته‌ها در شکل سنتی خود دیگر نمی‌توانند در حل مسائل و مشکلات اجتماعی و علمی امروزی کافی باشند، علاوه بر این، دانشجویان نیازمند توسعه توانایی‌های جدید و حل مسائل و مشکلات از دیدگاه چند رشته‌ای هستند (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۵۲).

• عوامل درونی^۲

همانطور که پیش از نیز اشاره شد، عوامل درونی در دو سطح ۱. نهادی و ۲. واحد تقسیم بندی می‌شوند، چرا که برنامه درسی دانشگاهی در چندین سطح تدوین شده است. اگرچه در اینجا بطور جداگانه به بررسی این دو سطح می‌پردازیم ولی باید بر این نکته تأکید کنیم که سطح نهادی و واحد بهم مرتبط هستند.

۱. **عوامل سطح نهادی:** اکثر برنامه‌های دانشگاهی که در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی وجود دارند از طریق زیرساخت‌های سازمانی پشتیبانی می‌شوند. جنبه‌های این زیرساخت‌ها به ویژه مأموریت دانشگاه‌ها، منابع مالی و ساختار حکمرانی، می‌تواند در برنامه‌های درسی دانشگاهی تأثیر بسزایی داشته باشد. اگرچه زیرساخت‌ها از برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌های دانشگاهی پشتیبانی می‌کنند، اما این پشتیبانی بسته به میزان تمرکز بر دوره یا برنامه خاص برای دانشگاه یا مأموریت دانشگاه و همچنین در دسترس بودن منابع، نظام مشورت، فرصت‌های بهسازی برای اعضای هیأت علمی و غیره متفاوت است. به‌عنوان مثال، برخی از دروس دانشگاهی با طیف وسیعی از برنامه‌ها و گروه‌های دانشگاهی مرتبط هستند، چراکه آنها دروس خدماتی هستند که در شماری از برنامه‌های درسی درجات مختلف تحصیلی مورد نیاز دانشجویان هستند (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۱۳). در مجموع عوامل سطح نهادی که تأثیر بسیار زیادی بر برنامه درسی آموزش عالی دارند عبارتند از:

- **مأموریت دانشگاه‌ها:** برنامه‌های دانشگاهی با مأموریت‌های دانشگاه پیوند خورده‌اند، و هرگونه تغییر و تحول در دوره‌ها و برنامه‌های درسی دانشگاهی می‌بایست براساس مأموریت دانشگاه صورت گیرد (همان: ۴۵).
- **منابع مالی:** منابعی که برای انجام هر یک از فعالیت‌ها در سطح دانشگاه اختصاص داده می‌شود و هر گونه تغییر و تحول در برنامه‌های درسی دانشگاهی نیازمند ثبات مالی و حمایت مالی است.

¹ Conrad and Pratt

² Internal Influences

▪ و **ساختار حکمرانی دانشگاه‌ها:** نحوه سازماندهی و اداره دانشگاه که می‌تواند از تدوین، تغییر و نوآوری برنامه‌های دانشگاهی حمایت کند.

۲. **عوامل سطح واحد:** لاتوکا و استارک بین عوامل سطح نهادی و سطح واحد که مشخصه سازمانی هستند، که برنامه دانشگاهی در آن ایجاد می‌شود، تمایز قائل شده‌اند. عامل سطح واحد ممکن است بیشترین تأثیر را در انتخاب و توالی محتوا و انتخاب فرایندهای آموزشی داشته باشد. سوابق اعضای هیأت علمی، باورهای تربیتی و آموزشی پیرامون رشته تخصصی از اهمیت ویژه‌ای در سطح واحد برخوردار است. ویژگی‌های دانشجویان، در صورت شناخته شدن نیز دارای اهمیت هستند. تأثیرات سطح واحد در شدت و قوت در سطوح مختلف توسعه برنامه درسی و در انواع مختلف مؤسسات آموزش عالی، متفاوت است. به‌عنوان مثال، وقتی یک هیأت علمی به‌تنهایی برنامه‌ریزی یک دوره را در دانشگاه انجام می‌دهد، برخی عوامل از قبیل عقاید شخصی در مورد نحوه یادگیری دانشجویان، ممکن است قدرتمندتر از زمانی باشد که گروهی از همکاران یک برنامه کلی را برنامه‌ریزی می‌کنند (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۱۴). در مجموع عوامل سطح واحد که تأثیر بسیار زیادی بر برنامه درسی آموزش عالی دارند عبارتند از:

▪ **اهداف برنامه:** اهداف برنامه منبعث از مأموریت یک دانشگاه است، بنابراین باید در برنامه‌ریزی درسی دانشگاهی به‌خوبی در نظر گرفته شود.

▪ **سوابق اعضای هیأت علمی و باورهای تربیتی آنها:** اعضای هیأت علمی به‌عنوان برنامه‌ریزان اصلی برنامه درسی آموزش عالی به‌شمار می‌روند، لذا ویژگی‌ها و تجربیات آنها ممکن است تأثیر مستقیمی بر باورهای تربیتی آنها داشته باشد (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۱۱۹ و ۲۸۵).

▪ **باورهای آموزشی پیرامون رشته تخصصی:** بیانگر مجموعه نگرش‌های اعضای هیأت علمی پیرامون رشته‌ای است که در آن تخصص دارند.

▪ **ویژگی‌های دانشجویان:** ویژگی‌های دانشجویان از قبیل، وضعیت اقتصادی-اجتماعی و توانایی‌های آنها، تأثیر قابل توجهی در برنامه‌های درسی دانشگاهی دارد؛ چراکه آنها می‌توانند بیانگر میزان یادگیری دانشجویان از یک برنامه خاص باشد (همان: ۸۲ و ۷۱).

• **تعامل میان عوامل**

همه عواملی که لاتوکا و استارک در بُعد "درونی" و "بیرونی" توصیف کرده بودند، در بستر فرهنگی-اجتماعی اتفاق می‌افتند. بنابراین به‌هنگام تفکر پیرامون فرایند برنامه‌ریزی درسی آموزش عالی، باید این دو بُعد مهم از عوامل و زیرمجموعه آنها را نیز در نظر داشت؛ چرا که هیچکدام از عوامل نمی‌تواند به‌تنهایی عمل کند؛ بلکه همه عوامل با یکدیگر

در تعامل هستند و این تعامل باعث ایجاد محیطی پویا می‌شود؛ لذا برنامه درسی آموزش عالی نیز در چنین محیطی می‌بایست تدوین گردد (نوروززاده و فتوحی واجارگاه، ۱۳۸۷: ۹۸). بر این اساس، چهار دسته تعامل بالقوه که می‌تواند بر برنامه درسی آموزش عالی اثرگذار باشد عبارتند از:

- باورها و ارزش‌های آموزشی و دیدگاه‌های اعضای هیأت علمی در مورد نحوه یادگیری انسان‌ها با نیازها و اهداف آموزشی بازار کار تعامل دارند.
- اعتقادات فرهنگی در مورد اهداف آموزش عالی و مأموریت‌های نهادی بر انتخاب موضوع آموزش عمومی تأثیرگذار است.
- فرایندهای آموزشی از دانش فنون تربیتی، فن آوری و مواد آموزشی، و همچنین انتشارات یک انجمن رشته‌ای تأثیر می‌پذیرند.
- نوع رهبری توسط رئیس، معاون رئیس و مدیران گروه‌ها بر نحوه استفاده از نتایج ارزیابی برنامه‌های دانشگاهی برای بهبود، و همچنین تخصیص منابع سازمانی برای جمع آوری داده‌ها، معیارهای اعتباربخشی، و سیاست‌های عمومی، مانند دستورالعمل‌های دولتی برای پاسخگویی، تأثیرگذار است (لاتوکا و استارک، ۲۰۰۹: ۱۴).

جمع‌بندی

برای تدوین بهتر برنامه درسی آموزش عالی، شناخت و آگاهی نسبت به هر یک از عواملی که به صورت مستقیم و غیرمستقیم می‌توانند بر برنامه درسی مؤثر باشند برای متولیان و متخصصان این امر ضروری است. بر این اساس با توجه به پژوهش‌های موجود در این زمینه، ما مجموع عواملی را که می‌توانند بر برنامه درسی آموزش عالی تأثیرگذار باشند، به دو دسته کلی تحت عنوان عوامل بیرونی و درونی تقسیم بندی می‌کنیم. عوامل بیرونی به منزله عواملی که از بیرون دانشگاه، سیستم دانشگاه را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند و می‌توانند شامل ایدئولوژی سیاسی، علائق گروه‌های خاص، انتظارات جامعه، انجمن‌های اعتباربخشی و رشته‌ای، فشارهای بازار کار، تأثیرات بین‌المللی و غیره باشند. عوامل درونی نیز به منزله عواملی که از درون دانشگاه نشأت گرفته و می‌توانند شامل مأموریت دانشگاه، منابع مالی، ساختار حکمرانی دانشگاه، اهداف برنامه، سوابق اعضای هیأت علمی و باورهای تربیتی آنها، ویژگی‌های دانشجویان و غیره باشند. بنابراین در تدوین برنامه درسی آموزشی عالی باید درک صحیح عوامل بیرونی و توجه به عوامل درونی به منزله دو عامل مهم در نظر گرفته شوند تا با توجه به آنها بتوان برنامه درسی مناسبی را طراحی کرد. در این بین ذکر چند نکته حائز اهمیت است. نکته اول اینکه تأثیرگذاری هر یک از عوامل مطرح شده و حتی نوع عامل با توجه به بستر نظام‌های آموزش عالی در کشورهای مختلف، می‌تواند متفاوت باشد؛ مثلاً اثرگذاری عوامل سیاسی، ایدئولوژیکی و مالی در کشورهای در حال

توسعه ممکن است در مقایسه با کشورهای توسعه یافته بیشتر باشد، در حالی که اثرگذاری انجمن‌های رشته‌ای، حرفه‌ای و اعتبارسنجی در کشورهای توسعه یافته در مقایسه با کشورهای در حال توسعه بیشتر باشد. نکته دوم اینکه عوامل مطرح شده پیرامون برنامه درسی آموزش عالی بسته به اینکه برنامه در چه مرحله‌ای (تدوین، اجرا، تغییر و نوآوری) قرار گرفته، متفاوت است. هرچند در این بین برخی از عوامل همپوشانی دارند، ولی به هر روی متخصص برنامه درسی می‌باید متناسب با هر یک از مراحل نسبت به اثرگذاری هر یک از عوامل آگاهی لازم را داشته باشد و نکته آخر اینکه متخصص برنامه درسی می‌بایست هنگام تدوین برنامه درسی آموزش عالی هر دو عامل درونی و بیرونی و تأثیرات آنها را باید به‌طور همزمان مورد ملاحظه قرار داد، چرا که عوامل به مانند یک کلیت بهم تنیده هستند، و نمی‌توان به صورت مجزا دیده شوند.

منابع

- Altbach, P. (2019). *Higher education in context, economic factors, an era of competition, demographic realities, governmental political and legal challenges, religious factors*. Education encyclopedia state university. Available at: <https://education.stateuniversity.com/pages/2041/Higher-Education-in-Context.html>
- Conrad, C. & Pratt, A. M. (1983). Making decisions about the curriculum: from metaphor to model. *The journal of higher education*, 54 (1): 16 – 30. https://www.researchgate.net/publication/272587352_Making_Decisions_about_the_Curriculum_From_Metaphor_to_Model
- Fraser, S., & Bosanquet, A. (2006). The curriculum? that's just a unit outline, isn't it? *Studies in higher education*, 31: 269-284. https://www.researchgate.net/publication/238397786_The_curriculum_That's_just_a_unit_outline_isn't_it
- O'Neill, G. (2015). *Curriculum design in higher education: theory to practice*. Dublin: UCD teaching & learning. <http://www.ucd.ie/t4cms/UCDTLP0068.pdf>
- Primrose, K. & Alexander, C.R. (2013). Curriculum development and implementation: factors contributing towards curriculum development in Zimbabwe higher education. *European social sciences research journal*, 1(1): 1-11.
- Lattuca, L. & Stark, J. (2009). *Shaping the college curriculum academic plans in action*. San Francisco: Jossey –Bass higher and adult education series. http://khev.um.ac.ir/images/171/akhbar/Lisa_R_Lattuca_Joan_S_Stark_Shaping.pdf

- Toombs, W. & Tierney, W. (1991). Meeting the mandate: renewing the college and departmental curriculum. *ASHE-Eric higher education report*, No.6.
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED345603.pdf>
- ابراهیمی، ویدا. (۱۳۸۷). بررسی عوامل موثر بر تغییر برنامه درسی در آموزش عالی از دیدگاه اعضای هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی. پایان نامه کارشناسی ارشد آموزش بزرگسالان، دانشگاه شهید بهشتی.
- بینش، مرتضی، بختیاری فایندری، منصوره و نویدبخش، سیما. (۱۳۹۵). بررسی برنامه درسی دانشگاهی، تصمیم گیرندگان و عوامل موثر بر آن. *فصلنامه مطالعات مدیریت و حسابداری*، ۲(۳): ۱۶۷-۱۵۷.
- خسروی، محبوبه. (۱۳۹۷). عوامل موثر بر پذیرش نوآوری‌های برنامه درسی در نظام آموزش عالی. *مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی بیرجند*، ۲۵، ۶۸-۷۵.
- نوروززاده، رضا و فتحی واجارگاه، کوروش. (۱۳۸۷). درآمدی بر برنامه ریزی درسی دانشگاهی. تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی.